

השירות הצבאי של חיילים וחיילות יוצאי קווקז: "כרטיס כניסה" לחברה הישראלית או שעתוק אתנו-מעמדי?

מיכל קרומר-נבו, * מני מלכה ** וסטס מרדכיב ***

תקציר. הדנים ביחסי צבא-חברה בישראל חלוקים בדעותיהם בשאלה אם הצבא מאפשר ניעות חברתית לחיילים המשתייכים לאוכלוסיות מוחלשות או משעתק מצבים של אי שוויון. שאלה זו נבחנת כאן ביחס לקהילת יוצאי קווקז. המאמר בוחן את דפוסי ההשתלבות של חיילים יוצאי קווקז ממשפחות שעלו לישראל בשנות השבעים לעומת עולי שנות התשעים מנקודת מבט של תיאוריית ההצטלבויות (intersectionality theory). הממצאים מבוססים על מיפוי נתניהם של חיילים יוצאי קווקז בבאר שבע, על ראיונות טלפוניים עם 153 חיילים ועל השוואה עם נתונים קיימים על קבוצות אתניות אחרות. הנתונים על היחידות, הסטטוסים והתפקידים הצבאיים של החיילים, וכן על מאפייני הקידום שלהם בצבא, על הקשיים שהם חווים ועל עמדותיהם כלפי השירות הצבאי, מעידים כי לחיילות נשים השירות הצבאי מקדם ניעות חברתית מסוימת, ואילו לחיילים גברים הוא בגדר מנגנון שעתוק של שוליות חברתית. בדיון נבחנות סוגיות מגדריות בצד סוגיות הקשורות לניהול שונות בצבא.

מבוא

השאלה אם מוסדות חברתיים משמשים אמצעי לניעות חברתית של אוכלוסיות מוחלשות או שמא פועלים כמנגנונים של שעתוק אי השוויון החברתי, ניצבת בלב לבו של השיח הסוציולוגי (בן-עמי, 1998; יפתחאל וצפדיה, 1999; כהן, 1998; סבירסקי, 1990; סבירסקי וברנשטיין, 1980; צמרת, 1997). עיון בשדה המחקר של צבא-חברה בישראל מלמד על שתי גישות מרכזיות באשר לתפקיד הצבא (רוזנהק, ממן ובן-ארי, 2003): הגישה האחת מאמצת את האתוס של זה"ל כצבא העם, הממלא תפקידים חברתיים לא צבאיים, מתקן בפועל מצבי אי שוויון חברתיים (גולן, 1986; גל, 1982; שרר, 1996) ומשמש סוכן שינוי ומודרניזציה לקבוצות מוחלשות כגון מהגרים או "נוער טיפוח" (למשל ג'יבלי, 1981; Bowden, 1976; Roumani, 1979, 1991). תפיסה זו, שלפיה הצבא תורם לאופי הדמוקרטי והשוויוני של

* המחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר והמרכז הישראלי למחקר איכותני של האדם והחברה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

** המחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

*** פעיל קהילתי בקהילת יוצאי קווקז ורכו לשעבר של "זינוק בעלייה" בעיר באר שבע.

החברה והמדינה בהיותו כרטיס כניסה לחברה הישראלית, אמנם נסוגה מעט לאחורונה, אך היא ממשיכה להתקיים, ובעיקר ביחס למהגרים (בן-שלום והורנצ'ק, 2006; שבתאי, 1999). הגישה האחרת, הביקורתית, התפתחה משנות השמונים ורואה בצבא מנגנון חברתי המשעתק את המבנה הריבוני של החברה. על פי גישה זו, בצבא פועלים מנגנוני הכלה והדרה שהם חלק ממנגנוני התברות בחברה הישראלית (לוי, 2003; Helman, 2001) ומבוססים על ממדי זהות כמו אתניות, מעמד, מגדר, מיניות או דת (סמוחה, 1984; קפלן, 1999; ששון-לוי, 2003; Cohen, 1999; Ben-Ari, Rozenhak & Maman, 2001). גם מסלולי שירות ייחודיים, שנתפסים לפי הגישה הראשונה כאמצעי יעיל לקידום חיילים מאוכלוסיות מוחלשות, עלולים להיות, על פי הגישה הביקורתית, אמצעי של סימון ותיגו שלילי המקבע את מקומם בתחתית הסולם החברתי (Mizrachi, 2004).

חולשה תיאורטית של הדיון על מקומו של הצבא בקידומו או באי קידומו של אוכלוסיות מוחלשות טמונה בשימוש החד ממדי בקטגוריה מגדרית או אתנית לחלופין. רוב הדיון הקיים בוחן קווים מקבילים של שוליות (מגדר, אתניות, מעמד, לאום) שאינם נפגשים זה עם זה, ולכן יוצר הומוגניות מדומה בקרב אוכלוסיות הטרוגניות (לדוגמה, בקרב כלל הנשים או כלל החיילים העולים מברית-המועצות לשעבר) ומציב את השונות התרבותית שלהן כבסיס יחיד להתוויית מדיניות. הימנעות מבחינה מדוקדקת של זהויות על מורכבותן ושל מצבי שוליות על הצטלבויותיהם מעצימה את הדימוי של הצבא כארגון רב תרבותי (לומסקי-פדר ובן-ארי, 2003), המגלה כביכול רגישות כלפי אוכלוסיות שמוגדרות לפי ממד אחד של זהות, כמו נשים, עולים ומיעוטים.

חולשה נוספת של הדיון בתפקידיו של הצבא בחברה בישראל היא המחסור בנתונים אמפיריים. הסיבה המרכזית לכך היא החסמים שמציב הצבא בפני חוקרים המבקשים לאסוף נתונים בעצמם, וכן הנטייה של הצבא שלא לפרסם נתונים שברשותו מסיבות ביטחוניות או בשל החשש מפני חשיפה שתביא לפגיעה במעמדו כצבא העם. המחקרים הבוחנים את השתלבותן של קבוצות אוכלוסייה מוחלשות בצבא ואת תפקידו של הצבא בשינוי או בקיבוע של מעמדן מתבססים אפוא על "מאמרים בעיתונות, כתבות ודיווחים בתקשורת, [ו] שיחות בלתי פורמליות עם אנשי צבא" (שם, עמ' 256), וכן על ניתוח טקסטים, על ראינות איכותניים או על מדגמים קטנים שאינם מחייבים נגישות לקבוצות אוכלוסייה גדולות. כך נבחנו לדוגמה מצבם של חיילי צווארון כחול (ששון-לוי, 2003), של נשים (ששון-לוי, 2006; Yuval-Davis, 1985), של חיילים עולים מברית-המועצות לשעבר (בן-שלום והורנצ'ק, 2006; Carmeli & Fadlon, 1997) ושל חיילים עולים מאתיופיה (שבתאי, 1999).

נתונים אחרים שמשמשים בסיס לדיון ציבורי ואף אקדמי מקורם בצבא עצמו או בגורמים מטפלים שעובדים בשיתוף פעולה עם הצבא ומציגים את הצלחותיהם (לדוגמה, מכון פוירשטיין [2001], שמפעיל תכנית ייחודית להכנת יוצאי אתיופיה לגיוס לצבא). נתונים אלו חסרים בדרך כלל דיון ביקורתי ורפלקסיבי באשר למשמעויותיו של השירות הצבאי עבור החיילים, וכן חסר בהם דיון ביקורתי על השלכותיו של הטיפול המיוחד.

במאמר זה אנו מבקשים להרחיב את הדיון ביחסי צבא-חברה מתוך נקודת המבט של תיאוריית ההצטלבויות (intersectionality theory) באמצעות התמקדות בקבוצת אוכלוסייה מסוימת: יוצאי קווקז. תיאוריית ההצטלבויות מאפשרת ניתוח לא בינארי ומניחה כי הסובייקטים ממוקמים תמיד בהצטלבות של כמה מערכות כוח וחווים בו בזמן

את השפעותיהן של כמה מערכות של אי שוויון (Brah & Phoenix, 2004; Crenshaw, 1991). הבחירה להתמקד ביוצאי קווקו משקפת עמדה ביקורתית המבקשת לפרק את השימוש בקטגוריות רחבות כמו "עולים" או בקטגוריות פאן-אתניות ומתנגדת ליהוי השגוי של יוצאי קווקו כ"רוסים" (ברם, 2003). בחירה זו מאפשרת לנו גם מבט היסטורי משווה, שנעדר על פי רוב מהמחקר העוסק בהשתלבותם של מהגרים ובני מהגרים בצבא, שכן ההיסטוריה של העלייה מחבל קווקו מאפשרת לבחון את מצבם של חיילים שהגיעו לישראל בגל העלייה של שנות התשעים עם חיילים ילידי ישראל שהוריהם הגיעו בשנות השבעים. אם כן, הניתוח שמציע מאמר זה משלב ניתוח אתני-מגדרי-מעמדי עם היבט היסטורי, ויש בו תרומה ייחודית לדיון ביקורתי בסוגיית יחסי צבא-חברה, ובעיקר לבחינת האופנים שבהם משמש הצבא מוסד של ניעות חברתית או שעתוק חברתי לחיילים וחיילות מקבוצות אתניות ייחודיות בישראל.

מחקרנו נערך ברוח הגישה של מחקר פעולה משתף (participatory action research) (Fine, 2007; Fine & Torre, 2004; Reason & Bradbury, 2001), על ידי שני חוקרים "מבחוז" (מהאקדמיה) וחוקר שלישי "מבפנים" (יוצא קווקו ופעיל קהילתי). מעורבותנו כחוקרים מבחוז נמשכת משנת 2004 וכוללת סדרת מחקרים במבחר זירות בחיי היומיום של בני נוער מהקהילה, וכן הערכה של תכניות עירוניות המיועדות לבני נוער והשתתפות בפורומים עירוניים העוסקים בהשתלבות בני הקהילה במערכות החינוך והרווחה. במהלך מעורבות זו נחשפנו לציפייה ולתקווה המשותפת לאנשי מפתח בקהילת יוצאי קווקו, לאנשי מקצוע ולנציגי הצבא, שהשירות הצבאי ישמש לצעירי הקהילה מכשיר להיטמעות בחברה הישראלית ולניעות חברתית, בצד דאגה וחשש כי הדבר אינו עולה יפה.

כצפוי במחקר המבוסס על עבודת שדה ממושכת, נרקמה מערכת יחסים אישית ובלתי רשמית בינינו – החוקרים ונציגי הקהילה – ונוצרה האפשרות לערוך מחקר במתכונת של מחקר פעולה משתף. הצורך במחקר צמח מתוך שיחות עם פעילי הקהילה, שהדגישו את חסרונה של תמונת מצב בדבר דפוסי השירות של יוצאי קווקו בצבא, ואחד הפעילים הפך לשותף מלא בכל שלביו של ההליך המחקרי. מאפיין זה של שיתוף פעולה בין חוקרים מבחוז לחוקר מבפנים יצר הזדמנות להגיע לנתונים אמפיריים, ובכך הוא מייחד את המחקר הזה ממחקרי צבא אחרים בישראל.

בראשית המאמר יוצגו ההשקפות התיאורטיות הרווחות בשדה של יחסי צבא-חברה, ויובא תיאור קצר של קהילת יוצאי קווקו, ובעיקר של בני הנוער שלה. לאחר מכן תוצג בקצרה שיטת המחקר, ואחריה יובאו הממצאים. בחלק זה יוצגו מאפייני השירות הצבאי גם בהקשרים של מגדר ושנת עלייה, וכך יאפשרו השוואה פנים קהילתית בין חיילים לחיילות ובין עולי שנות השבעים לעולי שנות התשעים, והשוואה חוץ קהילתית, בין יוצאי קווקו לחיילים באוכלוסיית צה"ל בכלל. המאמר יסוכם בדיון בממצאים מתוך שלוש נקודות מבט: מגדר, תרבות וריבוד חברתי.

יחסי צבא-חברה

מאז עלייתה של הלאומיות והמעבר מצבא של אצולה ושכירי חרב לצבא של המונים, הפך השירות הצבאי לכלי בידי מדינות (Giddens, 1985; Tilly, 1985; Weber, 1981) הן בעיצוב תודעה וזהות לאומית והן בהבניית זהויות מגדריות ואזרחיות (Enloe, 1988, 2000). בעת המודרנית, המאופיינת בריבוי מלחמות, התגייסותם של פרטים לצבא ולמלחמה אינה נעשית עוד רק באמצעות מנגנונים בירוקרטיים מדינתיים, אלא גם בהשפעתם המכריעה של אידיאולוגיות, מניעים רגשיים ותחושת פטריוטיות (אלחאג' ובן-אליעזר, 2003). הקבוצות המתגייסות לצבא, בהן מיעוטים, מתוגמלות בזכויות אזרחיות, פוליטיות וחברתיות (Tilly, 1992), ולכן נתפס השירות הצבאי כמקדם דמוקרטיזציה וכבסיס להעמקת שוויון של מיעוטים (Janowitz, 1976). כך שימש השירות הצבאי בגרסתו הרפובליקנית מכשיר לניעות בידי מיעוטים וקבוצות פריפריאליות ודרך לצבור יוקרה חברתית-סימבולית בתמורה לתרומה לטוב המשותף (לוי, 2003; Krebs, 2006; Burk, 1995). ואולם, המנגנונים שבאמצעותם מתאפשרת או נמנעת קבלת זכויות מפקחים על ידי מוסדות המדינה במשטר של שילוב (Soyasel, 1994). במילים אחרות, גם מנגנונים אלה, ובהם השירות הצבאי, הם מכשיר בידי המשטר לקבוע חובות או זכויות יתר לקבוצות נבדלות ולגבש היררכיות של יחידים וקבוצות על רקע אתני, מגדרי ולאומי (פלד ושפיר, 2005; Burk, 1995).¹

אופיו הייחודי של צה"ל והגדרתה של החברה הישראלית כאומה במדים, הובילו גם בישראל לעיסוק ציבורי ומחקרי בתפקידי החברתיים של הצבא ובזיקות בין השירות הצבאי לשייכות לקולקטיב הלאומי של מהגרים ושל קבוצות מוחלשות. במרוצת השנים אמנם הלכו והתגבשו קולות שהצביעו על ירידה במרכזיותו של צה"ל בחברה ובתרבות הישראלית (בן-אליעזר, 2003; כהן ובגנו, 2001), אך השירות הצבאי עדיין נחשב אמצעי ומדר להשתלבות חברתית. עצם השירות בצבא ואופיו של השירות הם בגדר מבחן הן לתחושות סובייקטיביות של שייכות הפרט למדינת הלאום והן לאופן שבו הפרט נתפס כשייך לקולקטיב הלאומי (Rosenhek, 1999). יתר על כן, סוג השירות ואיכותו הם מעין מבחן להשתלבות המבנית של הפרט, שכן השירות בצבא מקנה זכויות רשמיות בצד הון סימבולי, ואלה מעצבים את ההשתלבות בשוק התעסוקה האזרחי (לוי, 2003).

כאמור, אחד הוויכוחים המרכזיים בשיח על יחסי צבא-חברה הוא בין התפיסה המדגישה את תפקידי החברתי-חינוכי-טיפוליים של צה"ל בהסתגלותן של אוכלוסיות הממוקמות בשוליים החברתיים, ורואה בצבא גורם מטמיע ואמצעי מרכזי במדיניות כור ההיתוך (גיבלי, 1981; ליסק, 2007; Roumani, 1979; Bowden, 1976), ובין התפיסה הרואה בצבא מוסד חברתי המשעתק את הסדר החברתי הקיים (לוי, 2003; סבירסקי, 1995; סמוחה, 1984; קימרלינג, 1993; ששון-לוי, 2003, 2006). מחקרים אמפיריים מציגים תימוכין לשתיה הגישות גם יחד: שבתאי (1999) מתעדת את הטיפול הייחודי שמעניק הצבא ליוצאי אתיופיה כדי לקדם את השתלבותם, ובן-שלום והורנצ'ק (2006) מוצאים כי מהגרים בעלי תחושת

1 ברק (Burk, 1995) מראה כי השחורים בארצות-הברית ראו בשירות הצבאי ובהשתתפות בלחימה מסלול לחופש ולהתקדמות, אך כמו במקרה של נשים, מדובר בתהליך מורכב יותר, שבו הם מוכלים ומודרים מהקהילה לפי צרכיה ונותרים כעין גולים בארצם.

זהות לאומית חזקה נוטים לראות את השירות הצבאי כמסגרת המאפשרת את מימושה של זהות זו. לעומת זאת, מחקרים המתעדים את חוויותיהם של חיילים, בעיקר מאוכלוסיות מוחלשות, מציגים תפיסות דיפרנציאליות של השירות הצבאי: לומסקי-פדר ורפפורט (2000) מציגות את המפגש של חיילים עולים מברית-המועצות לשעבר עם הצבא כמפגש מתוח שבו החיילים מפרקים את המודל ההגמוני המקומי של הגבר הלוחם ומגיסיים נגדו מודלים מיובאים מארץ מוצאם כגון הגבר האינטליגנטי או הלוחם הרוסי האכזר. גם ששון-לוי (2003, 2006) מראה שחיילים ממוצא מזרחי ומהגרים מברית-המועצות לשעבר מערערים את הסדר הצינוני ההגמוני באמצעות גבריות חלופית: הם אמנם מקבלים את השירות הצבאי כחיוני להגדרתם כגברים ישראלים נורמטיביים, אך מאמצים מודל גברי חלופי השואב את כוחו מהתחום הפרטי-משפחתי.

אחד ממחקרי החלוץ בעניין הסתגלותם של מהגרים, המאמץ נקודת מבט ביקורתית, הוא מחקרם של עזריה וקימרלינג (Azarya & Kimmerling, 1980). השניים חקרו את עולי שנות השבעים ומצאו כי צה"ל אמנם מסמן את שייכותם של מהגרים מברית-המועצות אל הקולקטיב הישראלי, אך בפועל מעכב את עלייתם בסולם הריבוי הצבאי והאזרחי, מאחר שהוא מציב אותם בתפקידים פריפריאליים, בדרגות נמוכות וביחידות בעלות יוקרה נמוכה. בהתבסס על גישתה של סינתיה אנלו (Enloe, 1980), שלפיה הארגון הצבאי מקיים מדרג אתני על בסיס הנאמנות של הקבוצה האתנית וקרבתה לקבוצת הרוב (מפת ביטחון אתנית), טוען סמוחה (1984) כי בצה"ל מתקיים מדרג עדתי של שיבוץ ביחידות ובתפקידים יוקרתיים הנמתח מהמרכז לעבר השוליים: אשכנזים, מזרחים, דרוזים, צ'רקסים וחלק מהבדווים. מוסלמים ונוצרים נמצאים מחוץ למדרג זה, מאחר שהם נתפסים בשיח ההגמוני כסיכון ביטחוני, ולפיכך כנעדרי נאמנות למדינה. סמוחה מבקר בחריפות את הגישה הרואה בצה"ל את צבא העם הפתוח והשוויוני בפני כל שכבות החברה, שכן זו משמשת לטענתו למיתון מתחים אתניים ולהסוואת אי השוויון העדתי.

האתגרים שהצבא מתמודד אתם בשנות האלפיים, העמקת אי השוויון הכלכלי-חברתי והשינויים האידיאולוגיים שחלים בחברה הישראלית, מחייבים את הצבא לגבש עמדה חדשה גם בדבר תפקידו החברתי ויחסו אל חיילים מאוכלוסיות מוחלשות. לומסקי-פדר ובן-ארי (2003) מתארים כי אל מול אתגרים אלו הצבא נוקט מודל עבודה סלקטיבי של ניהול השונות התרבותית והחברתית בקרב חייליו המהגרים, הנשים, הדתיים ובני המיעוטים; מדובר ב"אוסף של רטוריקות, הסדרים מוסדיים ופרקטיקות פורמליות ובלתי פורמליות לטיפול בצרכים ובתביעות של קבוצות שהצבא מגדירן כמובחנות חברתית" (שם, עמ' 255). בנייתוחדם מדגישים לומסקי-פדר ובן-ארי את מסלולי השיבוץ של חיילים אלו ביחידות ובתפקידים מסוימים, ומבחינים בין מהגרים (שכלפיהם נוקט הצבא פרקטיקה מורכבת בעלת מאפיינים של שיבוץ מפוקח על פי צורכי הצבא ושל תמיכה תרבותית, בעיקר ביחס ליצאי ברית-המועצות לשעבר) ובין נשים (שכלפיהן נוקט הצבא דרך שלילוב מאולץ, בעיקר ביחידות ובתפקידים שבהם יש לו מחסור בחיילים גברים). המאמר יבחן אפוא היבטים אלה דרך שילובה של קבוצת מהגרים מסוימת, יוצאי קווקז, ומתוך התייחסות דיפרנציאלית לנשים וגברים בתוכה.

בני נוער יוצאי קווקז

מוצאה של קהילת יוצאי קווקז הוא במזרח חבל קווקז, אזור גיאוגרפי מרובה מדינות ולאומים. במרוצת השנים ניתנו להם גם הכינויים "יהודי ההר" או "הרריים" (אלטשולר, 1990). שמקורם בשנות הכיבוש הרוסי.² הקווקז הוא חבל ארץ המאופיין בפני שטח הרריים ובלתי עבירים ובגיוון תרבותי, אתני ולשוני רב. פני השטח פיצלו בין הקבוצות האתניות, ובעצם אפשרו להן לשמור על לשונן ועל ייחודן התרבותי (שם). בצד השמירה על מאפיינים דתיים ועל זיקה ציונית, הושפעו יהודי ההר גם מהתרבות המוסלמית, שהייתה דומיננטית באזור (אלטשולר, 1990; יוספוב, 1991). יהודי קווקז שעלו לארץ ישראל הם דוגמה לקבוצת מהגרים השבה לארץ המולדת (home coming immigration) (Lomski-Feder & Rapoport, 2001). זיקתם העמוקה של יוצאי קווקז לארץ ישראל השתקפה בהשתתפותם הפעילה בתנועה הציונית מראשית ימיה, בעלייתם של נציגי הקהילה לציון-פלשתינה בשלוש העליות הראשונות ובהשתתפותם בהקמת יישובים ובארגון השומר (אלטשולר, 1990). על פי ההערכות, כיום מונה הקהילה 80-100 אלף נפש, שלפחות 55 אלף מהם הגיעו בשנות התשעים, כ-15 אלף הגיעו בשנות השבעים, והיתר הם בני הדור השני שנולדו בישראל (ברם, 2008).

תהליך קליטתם של יהודי קווקז בישראל רצוף קשיים. העולים שהגיעו בשנות השבעים נתפסו כזרים ואחרים. הם נתקלו בשיח סטריאוטיפי וגזעני שייחס להם פרימיטיביות, נחשלות, לכלוך וסכנה, בעיקר בשל קרבתם לתרבות המוסלמית בארצות מוצאם (ברם, 1999; כהן ומגור, 1982). שיח מתייג זה מאפיין גם את יחסה של החברה הישראלית לעולי שנות התשעים, למרות השיעור הגבוה יחסית של משכילים ובעלי מקצועות חופשיים בקרבם (ברם, 2003, 2005). שורשי של יחס זה נעוצים בשיח האוריינטליסטי כלפי יהודי קווקז האסיאתיים, שהתפתח עוד בברית-המועצות כחלק משיח רחב יותר שהבחין בין רוסיה האירופית ובין החלק האסיאתי של ברית-המועצות (אלטשולר, 1990; ברם, 2005; שומסקי, 2005; 2004). ההבחנה בין "אירופאים" ל"קווקזים" יובאה לישראל ונשזרה אל תוך החלוקה הדיכוטומית המקומית שבין אשכנזים למזרחים (ברם, 2005).

בשנת 1997 הוחלה על יוצאי קווקז מדיניות קליטה ייחודית שמטרתה לסייע להשתלבותם בחברה הישראלית, וכן פותחו תכניות סיוע מיוחדות והוענקו זכויות כגון הארכת הזכאות לשירותי הקליטה לעשר שנים (קינג, אלנבוגן-פרנקוביץ, שורק ודולב, 2005).³ בד בבד התפתח גם עניין מחקרי בקהילה, בעיקר בבני הנוער, ונערכו כמה סקרים שהיו אמורים לתת בידי קובעי המדיניות כלים לתכנון התערבות. סקרים אלה מצאו את בני הנוער כקבוצה בסיכון ומיפו את קשיי ההשתלבות החברתית והמוסדית שלהם (אלנבוגן-פרנקוביץ ונועם, 1998; אלנבוגן-פרנקוביץ, קונסטנטינוב ולוי, 2004). כמו כן, תועדו קשיי השתלבות במערכת החינוך, שיעורי נשירה גבוהים, הישגים נמוכים, שיעורים נמוכים של זכאות לבגרות וייצוג יתר בקרב

2 הכינוי "יהודי ההר" (Gorskie Evrei) שנתן השלטון הרוסי ליהודי קווקז שימש כדי להראות שמדובר: (א) ביהודים; (ב) ביהודים שאינם אשכנזים; (ג) ביהודים שיש להם זיקה לעמי קווקז האחרים. בכך הובחנו יהודי קווקז מהרריים אחרים, ובה בעת גם מיהודים אחרים (ברם, 2008).

3 לפירוט נוסף על הרקע ההיסטורי והתרבותי של יהודי קווקז ועל מדיניות הקליטה שלהם בישראל ראו ברם, 2008.

הלומדים במסלול הטכנולוגי, ולא רק בהשוואה לישראלים ותיקים אלא אף בהשוואה לקבוצות עולים אחרות מברית-המועצות לשעבר, לרבות עולי הרפובליקות האסיאתיות ועולי גיאורגיה וארמניה (אלנבוגן-פרנקוביץ ואחרים, 2004; פוגל, 2007). נתונים עכשוויים מכאן שבע מלמדים כי אמנם אין הבדלים של ממש בהישגים הלימודיים בין תלמידים יוצאי קווקז ובין תלמידים אחרים באותן הכיתות, אך שיעור התלמידים יוצאי קווקז בכיתות ט' וי"א הלומדים בכיתות עיוניות נמוך בהשוואה לאוכלוסיות אחרות בכל בית ספר (קרומר-נבו, 2009). נתונים אלו מציבים סימני שאלה ביחס לתהליכי הקליטה של הקהילה הקווקזית בחברה הישראלית. קיימות עדויות לקשיי השתלבות של בני הקהילה גם בשירות הצבאי, אם כי מדובר בהתרשמויות כלליות או בנתונים חלקיים שאינם מבוססים על ממצאים אמפיריים. אורחי ואחרים (אורחי, רוזינר, עובדיה, פתאל והנלה, 2009) טוענים בעקבות בדיקה מול רשויות הצבא כי מאחר שעולי קווקז מזוהים עם הקטגוריה הפאן-אתנית הכוללת של עולים מברית-המועצות לשעבר, אי אפשר לאתר אותם בקובצי הנתונים הרשמיים של הצבא. הנתונים האמפיריים המצומצמים הקיימים מתייחסים לבני נוער מועמדים לשירות, ולא לחיילים, ולכן משקפים עמדות לעתיד יותר מאשר את המצב בפועל. בהתבסס על מדגם ארצי בקרב בני נוער יוצאי קווקז בשתי נקודות זמן, 1997 ו-2002, נמצא כי שיעור הנערים המתכוונים להתגייס גבוה מאוד (כ-90%) ושיעור הנערות המתכוונות להתגייס נמצא במגמת עלייה (מ-39% ב-1997 ל-50% ב-2002) (אלנבוגן-פרנקוביץ ואחרים, 2004). על פי הדו"ח – שנערך במימון וביוזמה של משרדי ממשלה – בני נוער יוצאי קווקז דומים לבני נוער אחרים בישראל מבחינת עמדותיהם כלפי השירות העתידי, אך השירות הצבאי של בני הקהילה מוגדר כבעייתי. בסדרה של קביעות כלליות, שמקורותיהן אינם מפורטים והן מיוחסות ל"קבוצות מיקוד ושיחות עם גורמים הבאים במגע עם אוכלוסיית יוצאי קווקז" (שם, עמ' 110) נאמר כי:

הגברים משרתים במגוון רחב של תפקידים, אך רק אחוז קטן מהם משרתים ביחידות קרביות, ואחוז קטן עוד יותר, בתפקידי קצונה ופיקוד. שיעור גבוה יחסית מהחיילים (בהשוואה לכלל צה"ל וכן לכלל העולים) משתחררים לפני תום השירות, כאשר 70% מהנושרים משתחררים על פי "סעיף נפשי", שהסיבות העיקריות לכך הן קשיים בהסתגלות למסגרת הצבאית והצורך לסייע בפרנסת המשפחה.

מטרת המחקר ושאלותיו

מטרתו של מחקר זה לספק נתונים ראשוניים על מצבם של חיילים יוצאי קווקז ולבחון את הישגיהם בשירות הצבאי, את הקשיים שהם חווים במהלכו ואת עמדותיהם כלפיו מנקודת מבט מגדרית ומתוך השוואה בין עולי שנות השבעים לעולי שנות התשעים. החיילים שנבחנו במחקר זה הם בני הקהילה תושבי באר שבע, אחת מארבע ערים שיש בהן ריכוז גדול במיוחד של עולי קווקז (ברם, 1999).⁴ על פי הערכות של העירייה והג'וינט, מספרם של בני הקהילה בעיר עומד על 13 אלף, וכמחציתם הגיעו בשנות התשעים (ללא מחבר, 2007; לוינסון, 2001).

4 שלוש הערים האחרות שמתגוררים בהן ריכוזים גדולים של יוצאי קווקז הן חיפה, נתניה וחדרה (ברם, 1999).

ואולם, על פי נתונים שמסרו נציגי הקהילה, חיים בכאר שבע יותר מ־20 אלף יוצאי קווקז, ורובם (כ־15 אלף) הגיעו לישראל בשנות התשעים (יוצאי קווקז, 2007).

כפי שצוין לעיל, המחקר נערך בשיתוף בין חוקרים מהאקדמיה ובין פעילי הקהילה ברוח הגישה של מחקר פעולה משתף, כך שנציגים מהקהילה היו שותפים מלאים בעיצוב שאלות המחקר, בכתיבת כלי המחקר, בהכשרת המראיינות, באיסוף הנתונים, בנייתוחם ובהצגתם בפני ועדות היגוי עירוניות. בבניית כלי המחקר הייתה לפעילי הקהילה תרומה מכרעת. למשל, הם התנגדו להכללת שאלות בדבר השכלת ההורים ומצבם התעסוקתי והכלכלי בישראל מתוך חשש שהן יתוו כחדירה לפרטיות ויביישו את המשיבים. מנגד, הם הציעו לכלול שאלות שיבחנו אם החיילים ביקשו וקיבלו הקלות ממטלות של עבודות מטבח או ניקיון שירותים. זאת על רקע דיווחים של גורמים צבאיים וציבוריים (יהושע, 2009) כי חיילים בני הקהילה נוטים להשתמש ממטלות ניקיון, ובעיקר ניקיון שירותים, המוטלות דרך שגרה על חיילים במגוון יחידות ותפקידים, וכי נטייה זו עלולה להביא לחיכוכים רבים ולהיתפס כבעיות משמעות. בשני המקרים ובמקרים נוספים התקבלו הצעותיהם של פעילי הקהילה לעיצוב כלי המחקר. המחקר מבקש לענות על חמש שאלות:

1. מהם מאפייני הסטטוס הצבאי, התפקיד והקידום של החיילים יוצאי קווקז? הסטטוס והתפקיד הצבאיים מתוארים בספרות המחקרית כקריטריונים וכמדדים להצלחה (ארו, שביט וצור, 1993; גיבלי, 1981; מש, 1988; סמוחה, 1984; Azarya & Kimmerling, 1980). הסטטוס הצבאי פירושו היוקרה הנלווית ליחידה ולתפקיד שממלאים החיילים בשירותם הצבאי (ששון־לוי, 2003; E. Levy, 1998) ויכולת ההמרה שלה בשוק האזרחי (לוי, 2003; Y. Levy, 1998). מסלולי הקידום – ובעיקר הדרגה הצבאית וההכשרה שמקבלים החיילים – כרוכים אף הם בשאלות של יוקרה ושל פוטנציאל המרה. אף שיכולה להיות בין שתי הקטגוריות הללו (סטטוס וקידום) חפיפה מסוימת, בחרנו להבחין ביניהן, שכן הדיון באוכלוסיות מוחלשות, ובעיקר כאלה שמתאפיינות בהיעדר הון סימבולי, מחדד את אי ההתאמה בין הקטגוריות. לדוגמה, חיילים בדווים או דרוזים אינם נהנים מפוטנציאל היוקרה או ההמרה של התפקיד הקרבי בשוק העבודה האזרחי כמו חיילים יהודים, ולעומת זאת, חיילים שעברו הכשרה מקצועית, גם אם בעלת יוקרה נמוכה בצבא, יכולים ליהנות מפירותיה גם בעתיד.
2. מהם הקשיים שחווים החיילים יוצאי קווקז בעת שירותם הצבאי? שאלה זו עוסקת בבעיות בריאות, בעיות תנאי שירות ובעיות משמעת, נפקדות, עריקות ומאסר בכלא צבאי. כדי לבחון את הטענה שיוצאי קווקז מתנגדים לבצע מטלות ניקיון מסיבות של כבוד גברי (אלנבוגן־פרנקוביץ ואחרים, 2004; יהושע, 2009), נכללו בשאלון שתי שאלות שבודקות אם החיילים הגישו בקשה לפטור מניקיון שירותים ואם בקשתם נענתה.
3. מהן עמדות החיילים כלפי השירות הצבאי? בניגוד לשתי השאלות הראשונות, המאפשרות הסקה ישירה על מידת הצלחתו של השירות הצבאי לפי מדדים מקובלים, שאלה זו בוחנת ממד סובייקטיבי ופותחת צוהר לתפיסות של החיילים את הצבא ולמשמעות שהם מעניקים לשירות בו.
4. מהם ההבדלים וקווי הדמיון בין השירות הצבאי של חיילים שהוריהם הגיעו לישראל בשנות השבעים ובין השירות הצבאי של חיילים שהגיעו בעצמם לישראל בשנות התשעים? הנתונים הסוציודמוגרפיים של החיילים שהשתתפו במחקר (לוח 1 להלן) מלמדים שכרבע

מהם משתייכים לעולי שנות השבעים, כלומר הם עצמם ילידי ישראל והוריהם עברו את רוב שנות החברות במערכת החינוך בישראל ואף שירתו בעצמם בצבא (לפחות האבות). יש לצפות אפוא שיימצאו הבדלים במדדי ההשתלבות בין שתי קבוצות החיילים.

5. מהם ההבדלים וקווי הדמיון בין השירות הצבאי של חיילים ובין זה של חיילות? נהוג לייחס לקהילת יוצאי קווקז הבחנה ברורה בתפקידיהם של נשים וגברים וחוסר תמיכה בגיוס נשים (אלנבוגן-פרנקוביץ ואחרים, 2004). בחינת ההיבט המגדרי בהשתלבותן של חיילות מקהילת יוצאי קווקז בצבא יכולה ללמד אפוא לגבי עמדותיהם של בני הקהילה בסוגיה זו.

שיטת המחקר

איסוף הנתונים וניתוחם

על פי מיפוי שנערך בקרב הקהילה בסיוע אנשי מקצוע בשנת 2009, אוכלוסיית הצעירים יוצאי קווקז בבאר שבע בגיל גיוס (ילידי 1987-1990) מונה 225 נערים ו-235 נערות, בסך הכול 460 בני נוער. שיעור המתגייסים בקרב הגברים עמד על 80%, ובקרב הנשים על 47%. רוב הנשים שלא התגייסו קיבלו פטור מטעמי דת. בסך הכול התגייסו בפועל כ-290 בני נוער (63%). בחודשים יולי-ספטמבר 2009 נערך ניסיון לראיין בטלפון את כל המתגייסים (N=290). כדי לעודד שיתוף פעולה בקרב המשיבים הדגישו המראיינות כי המחקר נערך ביוזמת המרכז הקהילתי הקווקזי ובשיתופו. הפניות הטלפוניות נעשו לאורך כל ימות השבוע ובמגוון שעות, ולאחר שלושה שבבים של ניסיונות ליצירת קשר נאספו 153 (53%) שאלונים מלאים. הראיונות הטלפוניים נערכו על ידי שתי מראיינות, סטודנטיות שהוכשרו לכך על ידי פעילי הקהילה ועל ידי החוקרים מהאקדמיה.

נתוני המחקר הושוו עם נתונים שמקורם בצה"ל ושפורסמו לציבור בכתבות עיתונאיות, בהודעות דובר צה"ל, בדו"חות מבקר המדינה, בפרסומי מרכז המחקר והמידע של הכנסת, בדו"חות של ועדות פרלמנטריות ובמאמרים אקדמיים. בשל הגיוון הרב של המקורות אין אחידות בנתונים המשמשים להשוואה. ניתוח הנתונים נעשה באמצעות מבחני χ^2 ואי תלות בתכנת SPSS. הממצאים הוצגו בפני קבוצה של פעילים בני הקהילה, בהם כאלה העוסקים ישירות בטיפול בחיילים, ומקצת מתגובותיהם מוצגות בפרק הדיון.

כלי המחקר

שאלון המחקר מורכב מהחלקים הבאים:

1. פרטים סוציו-דמוגרפיים – כמו גיל, מין, ארץ לידה, שנת העלייה של המשפחה, מספר שנות לימוד וסוג תעודת הברות.
2. פרטים על השירות הצבאי – כמו היחידה והתפקיד, סוג הטירונות ומעבר קורס מקצועי או פיקודי.
3. קשיים בשירות הצבאי – כמו בעיות תנאי שירות, בעיות משמעת, נפקדות, עריקות או עונש מאסר ככלא צבאי, הפניית בקשה להקלות בשירות על רקע מוצא אתני ותגובת הצבא לכך.

4. עמדות ביחס לשירות הצבאי – כמו שביעות רצון מהשירות, הערכת השירות כשירות משמעותי, תמיכת ההורים ותפיסת סיכויי הקידום בצבא.

המדגם: פרטים סוציו־דמוגרפיים

כמו שאפשר לראות בלוח 1 שלהלן, 63% מהמשיבים הם גברים ו־37% נשים. רובם (73%) משתייכים לעולי שנות התשעים, ובסך הכול 76% מהמתגייסים הם עולים ילידי אזור הקווקז, ורק כרבע נולדו בישראל. שני שלישים מהנחקרים הגיעו לישראל עד גיל שש, 29% הגיעו בגיל 6-12, ושיעור קטן בלבד (4%) הגיעו בגיל ההתבגרות. 46% מהנשאלים הם בעלי תעודת בגרות מלאה, כמעט שליש הם בעלי תעודת בגרות חלקית, וכמעט רבע מהם חסרי תעודת בגרות. נתונים אלו דומים מאוד לנתוני ההשכלה הארציים של יוצאי קווקז ומעידים על דמיון בהיבט זה בין האוכלוסייה הנחקרת ובין כלל עולי קווקז (פוגל, 2007). רוב הנשאלים למדו בבית ספר תיכון רגיל (74%), וחמישית לערך למדו בבית ספר תיכון מקצועי.

לוח 1. נתונים סוציו־דמוגרפיים של המתגייסים (N=153)

שיעור		
63%	גברים	מין
37%	נשים	
24%	שנות השבעים	שנת עלייה
76%	שנות התשעים*	
76%	מדינות הקווקז	ארץ לידה
24%	ישראל	
67%	5.9-0	גיל עלייה
29%	12.9-6	(n=116)
4%	18-13	
46%	מלאה	תעודת בגרות
31%	חלקית	
23%	ללא בגרות	
74%	רגיל	סוג בית הספר
18%	מקצועי	
8%	אחר	

* בקטגוריית עולי שנות התשעים נכללים מכאן ואילך חמישה חיילים (3% מכלל המדגם) שהגיעו לישראל כמתבגרים בתחילת שנות האלפיים.

ממצאים

סוג הטירונות, היחידה והתפקיד

מנתוני לוח 2 שלהלן אפשר לעמוד על מאפייני הטירונות, היחידה והתפקיד הצבאי של החיילים הנחקרים. מאחר שסוג הטירונות, סוג היחידה וסוג התפקיד הם בעלי מאפיינים מגדריים ברורים, הצגת סך הנתונים של החיילים והחיילות יחד תהיה מטעה, ולכן הם מוצגים על פי חלוקה מגדרית.

לוח 2. מאפייני השירות הצבאי לפי מגדר

סך הכול N (%)	נשים N (%)	גברים N (%)	
סוג טירונות			
112 (74%)	56 (100%)	56 (59%)	בסיסית
33 (22%)	0 (0%)	33 (35%)	קרבית
6 (4%)	0 (0%)	6 (6%)	תומכי לחימה
151 (100%)	56 (100%)	95 (100%)	סך הכול
סוג יחידה			
19 (13%)	0 (0%)	19 (20%)	קרבית (חוץ ממג"ב)
11 (7%)	0 (0%)	11 (12%)	מג"ב
4 (3%)	3 (6%)	1 (1%)	משטרה/שב"ס
7 (5%)	1 (2%)	6 (6%)	מקא"מ*
108 (72%)	50 (93%)	58 (61%)	כלל צה"ל
149 (100%)	54 (100%)	95 (100%)	סך הכול
תפקיד			
100 (68%)	45 (80%)	55 (60%)	צווארון כחול
16 (11%)	11 (20%)	6 (7%)	צווארון לבן
30 (21%)	0 (0%)	33 (33%)	לוחם
146 (100%)	56 (100%)	91 (100%)	סך הכול

* מרכז קידום אוכלוסיות מיוחדות

סוג הטירונות והיחידה

שיעור החיילים שעברו טירונות קרבית עומד על 35%, ו-6% עברו טירונות של תומכי לחימה. עם זאת, שיעור החיילים ששירתו בפועל ביחידות קרביות לאחר הטירונות עומד על 32% בלבד, ושליש מתוכם שירתו במג"ב, יחידה בעלת יוקרה נמוכה המאופיינת באינדיבידואליזם מקבוצות אתניות מוחלשות (לוי, 2007). מדובר בשיעור נמוך בהשוואה לשיעור הלוחמים ביחידות קרביות, העומד על כ-45% (המשרד לקליטת עלייה, 2008), ואף בהשוואה לשיעור העולים המשרתים ביחידות קרביות (35%) ולשיעור עולי אתיופיה המשרתים ביחידות קרביות (40%) (ועדת העלייה, הקליטה והתפוצות, 2007).

שיעור החיילים יוצאי קווקז שגויסו במסלול מקא"מ (מרכז קידום אוכלוסיות מיוחדות), כלומר שאובחנו לפני הגיוס כבעלי נתונים אישיים נמוכים במיוחד, עומד על 6%, בהשוואה ל-2.1% בקרב אוכלוסיית כלל צה"ל (על פי נתוני משרד הביטחון אצל רבינוביץ', 2009).

אף לא אחת מהנשים עברה טירונות קרבית או טירונות של תומכי לחימה, וכצפוי, אף לא אחת מהן שירתה ביחידות קרביות (כולל מג"ב). עם זאת, שיעור החיילות בגיוס מיוחד (חג"ם) עומד על 2%, בהשוואה ל-3.3% בקרב אוכלוסיית כלל צה"ל (שם).

התפקיד הצבאי

במחקר זה אנו מבחינים בין תפקידי צווארון כחול – הכוללים תפקידי עזר, מנהלה ותפקידי טכניים, ונחשבים תפקידי פריפריאליים – ובין תפקידי צווארון לבן עתירי ידע וטכנולוגיה, כמו מודיעין, מחשבים ואלקטרוניקה (לוי, 2007; ששון-לוי, 2003).

התפלגות החיילים יוצאי קווקז לסוגי תפקידים לפי הבחנה זו מעידה על חלוקת עבודה אתנור־מעמדית: 60% מהחיילים שירתו בתפקידי צווארון כחול כמו מכונאי רכב, חשמלאי רכב, נהגים, עובדי מטבח, אפסנאים, עובדי רס"ר ושומרים באבטחת מתקנים. מדובר בשיעור גבוה בהרבה משיעורם של יוצאי אתיופיה בתפקידי צווארון כחול, העומד על 37% (17% נהגים והשאר בתפקידי מנהלה) (יוסף, 2007). השוואת נתונים אלו לנתוני כלל צה"ל מחדדת את תמונת אי השוויון, שכן רק 38% מהחיילים במגזר החילוני ו-34% מהחיילים במגזר הדתי משרתים בתפקידים דומים בכלל צה"ל (נתוני דו"ח הכנסת אצל רבינוביץ', 2009, בהתייחס לשנת 2006). מבין החיילות, שיעור גבוה עוד יותר (80%) ממלאות תפקידי צווארון כחול ומשרתות בתחומי פקידות, ניהול מלאי, לוגיסטיקה ושלישות, ומעט גם בתפקידי נהיגה.⁵ ניתוח מגדרי של שיעור המשרתים בתפקידי צווארון לבן מעיד על נטייה לטובת החיילות, שכן 20% מהנשים, לעומת 7% בלבד מהגברים יוצאי קווקז, משרתות בתפקידי צווארון לבן ($X^2=3.02, p<0.082$). אורחי ואחרים (2009) הציגו נתונים לפיהם 35% מהחיילים ילידי ישראל משרתים בתפקידי איכות (שאינם קרביים או צווארון כחול), ורבינוביץ' (2009) הראתה כי שיעור הנשים המשרתות בתפקידים שאינם צווארון כחול או לחימה עומד על כ-75% בכלל צה"ל. הממצאים מלמדים אפוא על שיעור נמוך של יוצאי קווקז המשרתים בתפקידי איכות יוקרתיים בהשוואה לכלל האוכלוסייה, בעיקר בקרב הגברים.

הסטטוס הצבאי: הכשרה ומסלולי קידום

הנתונים שבלוח 3 מוסיפים פרטים לתמונת הריבוד האתנור־מעמדי:

לוח 3. שיעור בוגרי קורסים צבאיים לפי מגדר

סך הכול (N=153)	נשים (N=57)	גברים (N=96)	
7%	–	10%	עבר/ה קורס מקצועי קרבי
14%	35%	1%	עבר/ה קורס מקצועי עתיר ידע
42%	37%	46%	עבר/ה קורס מקצועי שאינו עתיר ידע
6%	5%	6%	עבר/ה קורס פיקודי
–	–	–	עבר/ה קורס קצינים

מהנתונים שבלוח 3 עולה כי 10% מהחיילים (ואף לא אחת מהחיילות) יוצאי קווקז עברו קורס מקצועי קרבי (כגון קורס צלפים או נהיגת שטח). בבדיקת הקורסים המקצועיים

5 כדי לאפשר השוואה בין הגברים לנשים במחקר השתמשנו בקטגוריה צווארון כחול ולא בקטגוריה צווארון ורוד, המקובלת לתיאור המקצועות שבהן עסקו נשים באופן מסורתי (סיעוד, פקידות, קוסמטיקה וכו'). הפירוט המילולי של המקצועות מאפשר לראות במה בדיוק עוסקות הנשים.

האחרים נמצא כי 47% מהחיילים ו-72% מהחיילות עברו קורסים מקצועיים שאינם קרביים ($X^2=19.9$, $p.<0.01$). 35% מהנשים ורק 1% מהגברים עברו קורסים עתירי ידע ($X^2=25.2$, $p.<0.01$). החיילות עברו קורסים במחשבים, במודיעין, בסמלות מבצעים, בקשר וקישור, באבחון ביטחוני ובמקצועות פְּרָה־רפואיים. 46% מהגברים ו-37% מהנשים עברו קורסים מקצועיים שאינם עתירי ידע (בקרבת החיילים – קורסי נהיגה, טבחות, מכונאות רכב וחשמלאות רכב; בקרב החיילות – קורסי אפסנאות).

רק 6% מהחיילים ו-5% מהחיילות יוצאי קווקו עברו קורס פיקודי כלשהו, לעומת 16% בקרב החיילים יוצאי אתיופיה (הוועדה לפערים חברתיים, 2002). אף לא אחד מהחיילים שהשתתפו במחקר – גברים או נשים – עבר קורס קצינים, לעומת 9% מהחיילים בכלל זה"ל ו-4% מהחיילים יוצאי אתיופיה (המשרד לקליטת עלייה, 2008). על יוצאי אתיופיה מדווח משרד הקליטה, בהתבסס על נתוני זה"ל, כי שיעור החיילים היוצאים לקצונה נמצא במגמת עלייה, ומגמה דומה נרשמת בקרב חיילים עולים מברית המועצות לשעבר (גרינברג, 2007).

קשיים בשירות הצבאי

לוח 4 מציג נתונים על סוגי הקשיים שחווים חיילים יוצאי קווקו במהלך שירותם הצבאי. גם כאן נעשתה חלוקה מגדרית כדי לאפשר מבט על ההבדלים בתחום זה בין גברים לנשים. על פי לוח 4, 60% מהגברים ו-53% מהנשים דיווחו על בעיות תנאי שירות. השוואת נתונים אלו עם נתונים שהציגו נציגי הצבא בוועדה הפרלמנטרית בנושא הפערים החברתיים (הוועדה לפערים חברתיים, 2002) מעלה כי שיעור יוצאי קווקו המבקשים הקלות בתנאי השירות גבוה במקצת משיעור החיילים עולי ברית המועצות לשעבר המגישים בקשות כאלה (56%) וגבוה במידה ניכרת משיעור יוצאי אתיופיה (40%) ומשיעור ילידי הארץ (4%).

לוח 4. קשיים בשירות הצבאי לפי מגדר

סך הכול (N=153)	נשים (N=57)	גברים (N=96)	
58%	53%	60%	בעיות תנאי שירות
7%	7%	6%	בעיות בריאות
26%	14%	33%	בעיות משמעת
19%	4%	28%	נפקדות
10%	–	16%	עריקות
19%	2%	29%	ריצוי מאסר בכלא צבאי
29%	2%	46%	בקשת פטור ממטלות ניקיון
24%	2%	36%	קבלת פטור ממטלות ניקיון

שיעור דומה של גברים ונשים (7%) דיווחו על בעיות בריאות במהלך השירות הצבאי. שיעור גבוה בהרבה של חיילים בהשוואה לחיילות דיווחו על בעיות משמעת (33% מהגברים ו-14% מהנשים). גבוה במיוחד שיעור החיילים שדיווחו על נפקדות, עריקות וריצוי מאסר בכלא צבאי: יותר מרבע מהחיילים במדגם (28%) עברו עברת נפקדות במהלך השירות הצבאי, 16% ערקו, ו-29% ריצו עונש מאסר. מדובר בשיעור גבוה של קשיים בעלי חומרה רבה הן בהשוואה לחיילות (4% עברו עברת נפקדות, 2% ריצו עונש מאסר, ואף לא אחת ערקו), והן בהשוואה לקבוצות

אוכלוסייה אחרות. יש לשים לב כי ספירת החיילים הגברים שעברו עברת נפקדות, ערקו או ריצו עונש מאסר מעידה כי מדובר ב־39 חיילים, שהם 40% מכלל החיילים הגברים במדגם. אשר לשיעור החיילים שריצו עונש מאסר, אין כל ספק שמדובר בשיעור גבוה במיוחד, כמעט שליש. על פי נתונים שהתפרסמו בדו"ח מבקר המדינה (2010), שיעור הכלואים העולים מברית־המועצות לשעבר עומד על 27%, ושיעור הכלואים יוצאי אתיופיה, שקהילתם דומה בהיקפה לקהילת יוצאי קווקז, עומד על 8% בלבד. לעניין ההשתמטות ממטלות, מתברר שכמעט חצי מהחיילים יוצאי קווקז (46%) ביקשו ביחידותיהם פטור ממטלות ניקיון (שירותים או מטבח), ורובם (80%) אכן קיבלו פטור כזה. בקרב החיילות רק שיעור אפסי (2%) ביקשו וקיבלו פטור ממטלות ניקיון. יצוין כי 8% מהחיילים במדגם השתחררו בשחרור מוקדם: 11% מהגברים ו־4% מהנשים. עם זאת, קשה להתייחס לנתון זה מפני שבעת עריכת המחקר היו רק חלק מהחיילים במדגם בעלי ותק של שלוש שנים מאז גיוסם.

עמדות כלפי השירות הצבאי

לוח 5 מציג את עמדות החיילים כלפי השירות הצבאי ומלמד כי הנשים יוצאות קווקז שבעות רצון מהשירות יותר מהגברים בני קהילתן.

לוח 5. עמדות כלפי השירות הצבאי לפי מגדר

סך הכול N (%)	נשים N (%)	גברים N (%)		
29 (20%)	4 (7%)	25 (28%)	נמוכה	באיזו מידה אני שבע רצון מהשירות?
30 (21%)	13 (24%)	17 (19%)	בינונית	
85 (59%)	38 (69%)	47 (53%)	גבוהה	
144 (100%)	55 (100%)	89 (100%)		סך הכול
25 (20%)	6 (17%)	19 (21%)	נמוכה	באיזו מידה השירות שלי משמעותי?
11 (9%)	3 (9%)	8 (9%)	בינונית	
89 (71%)	26 (74%)	63 (70%)	גבוהה	
125 (100%)	35 (100%)	90 (100%)		סך הכול
9 (6%)	5 (8%)	4 (4%)	נמוכה	באיזו מידה ההורים תמכו בעצם השירות?
32 (20%)	12 (20%)	20 (21%)	בינונית	
116 (74%)	43 (72%)	73 (75%)	גבוהה	
157 (100%)	60 (100%)	97 (100%)		סך הכול
18 (11%)	7 (8%)	11 (14%)	נמוכה	באיזו מידה סיכויי להתקדם בצבא הם גבוהים?
20 (12%)	4 (4%)	16 (20%)	בינונית	
133 (78%)	79 (88%)	54 (67%)	גבוהה	
171 (100%)	90 (100%)	81 (100%)		סך הכול

מלוח 5 עולה כי 53% מהחיילים ו־69% מהחיילות מרוצים מהשירות הצבאי במידה גבוהה (רבה או רבה מאוד), לעומת 28% מהחיילים ו־7% מהחיילות שדיווחו על שביעות רצון נמוכה (ונמוכה

מאוד). בהיבט זה נמצא הבדל מובהק בין גברים לנשים ($X^2=9.17, p.<0.05$). בשלוש השאלות האחרות – באיזו מידה השירות שלך הוא משמעותי; באיזו מידה תמכו ההורים בעצם שירותך הצבאי; באיזו מידה סיכויך להתקדם בצבא הם גבוהים – לא נמצאו הבדלים בין גברים לנשים. כ-70% מהחיילים והחיילות דיווחו כי השירות שלהם משמעותי בעיניהם במידה רבה. תמיכת ההורים בשירות בניהם ובנותיהם הייתה גבוהה אצל כ-70% מהמשיבים ונמוכה אצל כ-6% מהם. באשר לסיכויים להתקדם בצבא, יותר נשים מגברים (88% לעומת 67%) העריכו את הסיכוי להתקדם כגבוה, אך הבדל זה לא נמצא מובהק.

השוואה לפי שנת עלייה

השוואה בין בניהם של עולי שנות השבעים ובין עולי שנות התשעים מעלה הבדל מובהק בשיעור החיילים בתפקידי צווארון כחול בשתי הקבוצות: 45% מהגברים שמשפחותיהם הגיעו לישראל בשנות השבעים שירתו בתפקידי צווארון כחול, לעומת 73% מהגברים שמשפחותיהם הגיעו לישראל בשנות התשעים ($X^2=8.05, p.<0.05$). ההבדל נובע כנראה מהשיעור הגבוה יותר של חיילים קרביים בקרב יוצאי עליית שנות השבעים (50% לעומת 27%), ולא מההבדל בשיעור החיילים בתפקידי צווארון לבן (5% בקרב גברים יוצאי עליית שנות השבעים, ואף לא חייל אחד בקרב עולי שנות התשעים).

הבדל נוסף נמצא בכעיות השירות: שיעור החיילים יוצאי עליית שנות השבעים שעברו עברת נפקדות גבוה במובהק (47%) משיעור החיילים עולי שנות התשעים שהיו מעורבים בהתנהגות דומה (25%) ($X^2=3.7, p.=0.054$).

לא נמצאו הבדלים בין יוצאי שתי העליות בדרגה או בהשתתפות בקורסים מקצועיים או פיקודיים, וכן לא נמצאו הבדלים בשיעור החיילים שערקו או שריצו מאסר ככלא צבאי. מעניין כי גם בנוגע לבקשה לקבל פטור ממטלות ניקיון לא נמצא הבדל מובהק בין החיילים יוצאי שתי העליות (39% מיוצאי עליית שנות השבעים, 52% מעולי שנות התשעים). שיעור ההיענות של הצבא לבקשות אלה היה אף הוא דומה בשתי העליות.

עמדות החיילים כלפי השירות הצבאי נמצאו דומות בשתי הקבוצות, אך לא כך בשאלה על סיכוייהם לקידום בצבא. כאן נמצא כי חיילים שמוצאם מעולי שנות השבעים האמינו פחות בסיכוייהם להתקדם: רק 53% מהם, לעומת 91% מהחיילים עולי שנות התשעים, סברו כי סיכוייהם להתקדם בצבא הם גבוהים ($X^2=11.11, p.<0.01$).

דיון

ייחודו של מחקר זה נעוץ בכך שהוא אינו בודק את תפקידו של הצבא במערכת הריבודית בהתבסס על קטגוריה יחידה של שוליות – כמו מגדר, מעמד או אתניות – אלא מביא בחשבון את האינטראקציות ואת ההצטלבויות שבין הקטגוריות. כך הוא בוחן את השתלבותם של מהגרים לא רק מנקודת מבט תרבותית אלא גם במונחים של ריבוד ושל התמקמות בהיררכיות חברתיות ומעמדיות בישראל (לוי, 2003; Portes & Rumbaut, 2001a, 2001b). יתר על כן, המחקר מתייחד בהשוואה בין חיילים עולי שנות השבעים ושנות התשעים, השוואה המאפשרת ללמוד את מאפייני ההשתלבות והמיצוב של קהילה הממוקמת בשוליים החברתיים לאורך תקופה של

כארבעה עשורים. כך מאמץ המחקר עמדה ביקורתית באשר ליחסי צבא-חברה ומבקש לבחון כיצד משמש הצבא כלי להכלה או להדרה של קבוצות מיעוט (לומסקי־פדר ובן־ארי, 2003). כדי לבחון את ההיבט המבני של ההשתלבות החברתית – או במונחים של סירל וורד (Searle & Ward, 1990), את המישור החברתי-תרבותי של הסתגלות מהגרים ואת תפקוד הפרט המהגר במוסדות החברתיים – נבחנו במחקר זה מאפייני הסטטוס, היחידה, התפקיד, מסלולי הקידום והקשיים שחווים חיילים מקהילת יוצאי קווקז במהלך שירותם הצבאי. נוסף על כך, נבחנו היבטים סובייקטיביים הנוגעים לעמדות החיילים כלפי השירות. השילוב של ההיבטים המבניים והסובייקטיביים יכול לחשוף סתירות בין תפיסותיהם וחוויותיהם של פרטים ובין מיקומם החברתי, והוא חיוני כדי לקבל תמונה עשירה של מצב השתלבותה של הקהילה.

היבטים של ריבוד חברתי

הממצאים מציינים תמונה מורכבת ורצופת סתירות של השתלבותה של קהילת יוצאי קווקז בחברה הישראלית. בעיקר התגלו סתירות בין תהליכי ההיטמעות התרבותית, שבאה לידי ביטוי בנכונות להתגייס, בשיעורי הגיוס בפועל ובמידת התמיכה המדווחת של ההורים, ובין ההשתלבות המבנית הלקויה בשירות הצבאי בפועל. שיעור המתגייסים בקרב בני הקהילה דומה לזה המקובל בחברה הישראלית, ושיעור הנשים המתגייסות (47%) נמוך רק במעט משיעור המתגייסות בחברה הכללית (53.6% (דובר צה"ל, 2009). נתון זה אינו עולה בקנה אחד עם הטענות הנפוצות בציבור הרחב ובקרב אנשי מקצוע, המושמעות לעתים גם על ידי חוקרים, שלפיהן רוב הנשים יוצאות קווקז אינן מתגייסות לצה"ל או פונות לשירות לאומי (למשל, אורחי ואחרים, 2009). גם אם טענה זו הייתה נכונה בשנות התשעים או בתחילת שנות האלפיים, הרי שעל פי נתוני מחקרנו, היא אינה נכונה היום. סקירה היסטורית של שיעור הגיוס של יוצאות קווקז מעלה כי בשנת 1997 רק 39% מהנערות העידו כי ככוונתן להתגייס, ואילו בשנת 2002 כ־50% מהן דיווחו כי הן רוצות לשרת בצבא (אלנבוגן־פרנקוביץ ואחרים, 2004). שיעור זה קרוב לשיעור המתגייסות בפועל היום. את העלייה בשיעור הנשים המתגייסות אפשר לייחס לשינוי בעמדות ההורים. במחקר זה דיווחו כ־70% מהנשים שהוריהן תמכו בגיוסן לצבא, לעומת כ־75% מההורים שהתנגדו לכך בסקר ארצי מלפני כעשור (אלנבוגן־פרנקוביץ ונועם, 1998). אף שהמדרג במחקרנו הוא סלקטיבי, ואינו מביא בחשבון את עמדותיהם של אלה שלא התגייסו, אפשר לזהות בנתונים מגמה של שינוי לכיוון קבלת הנורמות החברתיות המקובלות בישראל ביחס לגיוס נשים. נתונים אלו עומדים בסתירה לטענות או לחששות כי השוליות החברתית-כלכלית של הקהילה (קינג, 1998) ותחושות הניכור והחשדנות כלפי מוסדות המדינה תבטא בהשתמטות מגיוס לצבא. בצד תמונת המצב של שיעורי הגיוס ושל תמיכת ההורים, המצביעים על אימוץ ערכים מרכזיים בחברה הישראלית, חושפים הממצאים תמונה קשה של שוליות אתנית-סימבולית וחברתית-כלכלית של הקהילה (ברם, 1999; קינג, 1998), המשועתקת אל תוך מבנה הכוח וההיררכיה של הצבא. לשון אחר, המבנה הצבאי משקף היטב את המבנה החברתי האזרחי, וגם בו שורר אי שוויון חמור בחלוקת הכוח והיוקרה בין קבוצות (Y. Levy, 1998). אי השוויון בא לידי ביטוי במאפייני השירות הצבאי, שנבחנו הן מבחינת היחידה והסטטוס של החיילים והן מבחינת מסלולי הקידום שלהם, ומהם עולה כי חיילים יוצאי קווקז ממוקמים ביחידות ובתפקידים שוליים, בעלי יוקרה נמוכה הן בצבא והן בחברה הרחבה, וכן שהם אינם מתקדמים במסלולי הניעות של הצבא. שיעור הלוחמים יוצאי קווקז המשרתים ביחידות קרביות, ובעיקר ביחידות קרביות בעלות

יוקרה גבוהה הוא נמוך, ונמוך מאוד גם שיעור המשרתים בתפקידי איכות יוקרתיים בהשוואה לכלל האוכלוסייה. כמו כן, חיילים יוצאי קווקז עוברים קורסי הכשרה ופיקוד בשיעורים נמוכים למדי בהשוואה ליתר קבוצות האוכלוסייה בצה"ל. למרכיבים אלו משקל רב בהקשר של צבירת יוקרה, הן סימבולי והן אנושי והיכולת להמירם ביוקרה ובמעמד גבוהים ומתגמלים גם לאחר השחרור (לוי, 2003א; ששון-לוי, 1980; 2003; Azarya & Kimmerling).

בצד ההשתלבות ביחידות ובתפקידים מעוטי הון חברתי, תרבותי וסימבולי, הממצאים מלמדים גם על שיעור גבוה של חיילים בעלי בעיות של תנאי שירות ועל שיעור גבוה של נפקדויות, עריקויות ועונשי מאסר. נתון זה מתיישב עם הטענות על קשיים חברתיים-כלכליים שמהם סובלים יוצאי קווקז בישראל (קינג, 1998). קשה לומר אם בעיות אלו גורמות לשוליותם של החיילים בצבא או שהן ביטוי נוסף לשוליות זו או אף תוצר שלה.

כמה חוקרים ביקורתיים רואים בבחירתם של חיילים מזרחים במקצועות שירות לא יוקרתיים ביטוי של מחאה אל מול הגבריות ההגמונית (ששון-לוי, 2003) ומפרשים את ריבוי הנפקדויות והעריקויות כביטוי של סרבנות חברתית על רקע התנגדותם של אנשי השוליים החברתיים בישראל לנורמת השירות הצבאי (עמור, 2003). ייתכן אפוא שגם התנהגותם של החיילים יוצאי קווקז היא בגדר ביטוי של מחאה, גם אם לא ביוזעין, לנוכח השוליות החברתית והסימבולית שבה הם ממוקמים בצבא. במחקר אחר נמצא כי בני נוער יוצאי קווקז ערים לנחיתות החברתית-כלכלית של הקהילה ולערך הסימבולי הנמוך של הקהילה בשוק הווהיות האתניות של החברה הישראלית (מלכה, 2007; מלכה וקורמר-נבו, 2012). אפשר לשער כי הם מצפים שבצבא תינתן להם הזדמנות אמיתית לניעות חברתית, והשיעור הגבוה של נפקדויות ועריקויות בקרבם הוא ביטוי לאכזבה ודרך להתנגד לשעתוק המבני שנכפה עליהם גם בצבא. כדי לבחון את תקפותה של פרשנות זו יש לערוך מחקר משלים שיעמיק את בדיקת העמדות של החיילים כלפי השירות הצבאי.

חשוב לזכור כי חיילים המשתייכים לקהילות מוחלשות משלמים מחיר יקר בחברה הישראלית בגין שירות צבאי לא מוצלח. עריקות, מאסר צבאי ונשירה מהצבא עלולים להוביל לסטייה משנית ולתיגו שלילי גם לאחר השחרור ולהניב השלכות שליליות גם על ההסתגלות החברתית באזרחות (שרר, 1996). למרות הלגיטימיות הגדלה להתנהגותם של פרטים המבקרים את המודל ההגמוני של השירות הצבאי (לומסקי-פדר ובן-ארי, 2003), למשל באמצעות סרבנות פוליטית, אנו סבורים כי זו גובה מחיר יותר מפרטים שממוקמים בתוככי ההגמוניה החברתית בהשוואה לאלה שמצויים בשוליה. עבור אלה שממוקמים בשוליים החברתיים-כלכליים, ביקורת על טבעה ומהותה של ההגמוניה (במקרה שלנו, השירות בצבא) היא פריבילגיה שעלולה לעלות להם בהנצחת שוליותם החברתית.

ההשוואה בין חיילים שהוריהם עלו לישראל בשנות השבעים ובין עולי שנות התשעים מעידה כי המיצוב השולי של החיילים הוא קבוע ואינו תופעה זמנית או חולפת. הוותק בישראל אמנם מביא לירידה בסיכוי לשרת בתפקידי צווארון כחול ולעלייה בסיכוי לשירות קרבי, אך אין הבדל בין שתי קבוצות החיילים בשיעור הממלאים תפקידי צווארון לבן או בשיעור ההשתתפות בקורסים מקצועיים או פיקודיים, ומכאן שאין מדובר בפתיחה של ערוצים מגוונים של ניעות חברתית. ייתכן שממצא זה חושף את הנחיתות החברתית לא כסימפטום של משבר קליטה, אלא כקיבוע מעמדי.

ההבדלים האחרים – השיעור הגבוה של נפקדויות והאמונה הנמוכה בסיכויים להתקדם בצבא דווקא בקרב חיילים יוצאי עליית שנות השבעים – יכולים להיות ביטוי להשתרשות

תחושות של ניכור ושל נחיתות חברתית לאורך השנים, ומעוררים פסימיות גם בדבר ערוצי ההיטמעות הפתוחים בפני עולי שנות התשעים. ייתכן כי תופעה זו היא ביטוי לשילוב של שוליות מעמדית עם נחיתות אתנית סימבולית (Krumer-Nevo & Malka, 2012) המקשה את צמצום הפערים לאורך דורות. ואולם, אפשר לבחון את התופעה גם על רקע ההבדלים בוותק בין עולי שנות השבעים לעולי שנות התשעים: השוליות המבנית של החיילים בני המהגרים משנות השבעים יכולה להיות מוסברת בשיעורי ההשכלה הנמוכים של הוריהם ובהתמקמותם כבר מראשית הדרך בתחתית הסולם החברתי־כלכלי בישראל, ואילו השוליות היחסית של החיילים המשתייכים לעולי שנות התשעים יכולה להיות מוסברת על רקע קשיי ההגירה וקשיי הקליטה המאפיינים עולים חדשים, ובעיקר את עולי קווקז משנות ה־90, שבאים לידי ביטוי גם בתוך המבנה התעסוקתי של הצבא. כדי לבחון את שתי הטענות הללו יש צורך במחקר נוסף. תמונת המצב נעשית מורכבת עוד יותר כשבוחנו את עמדותיהם של החיילים כלפי השירות הצבאי. נהוג למצוא קשר בין נתוני האיכות ומסלולי השירות של חיילים בצה"ל ובין עמדותיהם כלפי השירות (נבו ושור, 2002), כאשר חיילים עם נתוני איכות גבוהים המשרתים בתפקידים יוקרתיים הם בעלי עמדות חיוביות כלפי השירות הצבאי יותר מחיילים בעלי נתוני איכות נמוכים המשרתים בתפקידים עורפיים לא יוקרתיים. הנתונים במחקר זה מציינים תמונה שונה: אף שרוב החיילים מקהילת יוצאי קווקז משרתים בתפקידים בעלי יוקרה נמוכה, כחצי מהגברים וכ־70% מהנשים מחזיקים בעמדות חיוביות כלפי השירות הצבאי.

שלא כמו ההיבטים המבניים, עמדות החיילים משקפות ממד סובייקטיבי של זהות וכלי לאמוד את מידת הזדהותם עם החברה הקולטת (נועם, אלנבוגן־פרנקוביץ וולפסון, 1998). אמנם מדובר בשיעור גבוה של חיילים, בעיקר גברים, שביעות הרצון שלהם היא נמוכה, אך אי אפשר להתעלם מכך שכמחציתם שבעי רצון למרות שיבוצם במסלולי שירות שאינם יוקרתיים. בהישען על ההבחנה של לומסקי־פדר ובן־ארי (2003) בין ביקורת רפורמיסטית על המבנה ההגמוני, שעיקרה תביעה להכלה של קבוצות שוליות, ובין ביקורת רדיקלית, שעיקרה תביעה לשינוי ערכי של המבנה ההגמוני, אפשר לראות בתמונה מורכבת זו ביטוי לכך שביקורתם של בני הקהילה היא מהסוג הראשון, שכן נראה כי עצם השירות בצבא וההצלחה שלא להיפלט ממנו הם מקור לגאווה ולסיפוק ומחזקים את תחושת ההזדהות עם הישראליות.

היבטים של מגדר

ממצאי המחקר מעידים שכדי לבחון אם הצבא מסייע לניעות חברתית ביחס לקבוצות אתניות מסוימות, יש לבחון את השאלה בניתוח אתנו־מגדרי, שכן ניתוח המתבסס רק על אחת משתי הקטגוריות, אתנית או מגדרית, עלול להיות מטעה. ואכן, נמצאו הבדלים רבים בין חיילים לחיילות ממוצא קווקזי הן בשיעורי הגיוס, הן בתפקידים וביחידות שאליהם הם מיועדים והן בקשיים שהם חווים במהלך השירות הצבאי.

ככלל, אפשר לומר שעבור הנשים משמש הצבא מוסד של ניעות חברתית מסוימת, בעיקר מבחינת ההכשרה המקצועית והתפקידים שהן ממלאות בו, הצבועים בבירור בצבעי המגדר. אמנם שיעור החיילות בתפקידי צווארון כחול (80%) גדול משיעור החיילים (60%), בשל שיעור החיילים הלוחמים, אך סיכוייהן של הנשים לזכות בתפקידי צווארון לבן גבוהים מאלו של הגברים. כך, שיעור הנשים שעברו קורסים מקצועיים שאינם קרביים או קורסים עתירי ידע גבוה במובהק משיעור הגברים שעברו הכשרות כאלה. ייתכן שנתון זה משפיע גם על שביעות

הרצון הסובייקטיבית של החיילות, שנמצאה גבוהה במידה ניכרת מזו של החיילים, וכן על השיעור הגבוה של חיילות, ביחס לחיילים, שהעריכו שסיכוייהן להתקדם בצבא הם גבוהים. לכאורה, נתונים אלו אינם מתיישבים עם נתונים המצביעים על היות הצבא "ארגון ממוגדר במידה קיצונית" (extremely gendered organization) (Sasson-Lvey, 2011). לטענת ששון-לוי, אף שבצבא הישראלי חלה חובת גיוס על נשים, ותפקידים רבים אכן נפתחים בפניהן, עדיין קיימת תקרת זכוכית המונעת השתלבות שוויונית של נשים בצה"ל. יתרה מזו, "תקרה זו אינה עשויה זכוכית אלא בטון" (Ibid., p. 393), ובניסיון לעבור מהשוליים למרכז יצטרכו נשים לצלוח שלושה חסמים: הפער בין נשים לגברים ביחידות ובתפקידים הקרביים; הפער בין מדיניות מוצהרת למדיניות בפועל; והפער בין הסטטוס החוקי לסטטוס החברתי של חיילות. את ממצאי מחקרנו, המעידים שחיילות ממוצא קווקזי ממוקמות בצבא במיקומים חברתיים גבוהים יותר מהחיילים הגברים, אין להבין כסתירה לטענה שהצבא הוא ארגון ממוגדר, אלא כביטוי של היחס הדיפרנציאלי של הצבא לקבוצות מוחלשות. הניתוח שאנו מציעים – שמתבסס על הצטלבות הקטגוריות של מעמד, אתניות ומגדר – מלמד יותר מכול על הצורך של הצבא לשמר את מעמדו כמוסד הגמוני גברי. לפיכך הוא חוסם את כניסתן של נשים, כל הנשים, לתפקידים ודרגות גבריים יוקרתיים, ואינו מאוים מכניסתן של נשים חיילות מכל שכבות האוכלוסייה לתפקידים שנחשבים נשיים במובהק. כך מתאפשרת ניעות חברתית לחיילות יוצאות קווקז, שהערוצים התעסוקתיים הפתוחים בפניהן מחוץ לצבא הם מוגבלים. באשר להבדלים בין נשים לגברים יוצאי קווקז אפשר להציע לפחות שני הסברים: ראשית, גיוסן של נשים בקהילה הקווקזית עדיין אינו מובן מאליו, ואלו שמתגייסות הן מדרג סלקטיבי של בעלות מוטיבציה גבוהה וסממני איכות נוספים. ייתכן גם שהמשפחות תומכות יותר בגיוס נשים כשהן מיועדות לקורסים מקצועיים בעלי יכולת המרה לשוק התעסוקה. שנית, במחקר שנערך לאחרונה שבבעה בתי ספר תיכוניים בבאר שבע נמצא כי תלמידות יוצאות קווקז הן בעלות ציונים גבוהים יותר והתנהגות שלילית פחות לעומת תלמידים בנים מקהילתן (קרומר-נבו, 2009). נתונים אלה יכולים להשפיע כמוכּן על שיבוץ לקורסים עתירי ידע בצבא.

היבטים של תרבות

כדי להשלים את הדיון המבני בשיבוץ של יוצאי קווקז ליחידות ולתפקידים, בחנו את יחסו של הצבא כלפי התביעות התרבותיות של החיילים. לשם כך השתמשנו במושג "ניהול שונות" של לומסקי-פדר ובן-ארי (2003), אך הבחנו בין שונות חברתית לשונות תרבותית, כלומר בין מדיניות דיפרנציאלית המבוססת על רגישות חברתית וקשורה לסוגיות של מיקום וניעות חברתיים, ובין מדיניות המבוססת על רגישות תרבותית וקשורה לסוגיות של זהות אישית או קהילתית ולמרחב שהצבא נותן לביטוּן. הצורך בהבחנה תיאורטית זו עולה מתוך הנתונים, שכן בלעדית קשה להבחין בדרכים שבהן הצבא משמר, בשם הרגישות התרבותית, את מעמדם הנחות של חיילים המשתייכים לקבוצות מוחלשות, אתניות או מגדריות. לכאורה, אפשר לראות ביחסו של הצבא לסוגיה של מטלות הניקיון ביטוי של רגישות תרבותית. השיעור הגבוה של מבקשי פטור ממטלות אלה (46%) והשיעור הגבוה של בקשות שנענו בחיוב (80%) עולים בקנה אחד עם כתבה שהתפרסמה במאי 2009 בעיתון ידיעות אחרונות וזכתה לכותרת בעמוד הראשון של מהדורת סוף השבוע: "הקווקזים יצאו מהכלים" (יהושע, 2009). על פי כתבה זו, בצבא השתרשה מדיניות לא רשמית שפוטרת חיילים יוצאי

קווקז מביצוע מטלות שנחשבות נשיות, כמו ניקיון מטבח ושירותים, מטעמים של "כבוד גברי". אפשר לראות דמיון בין נכונותו של הצבא לאפשר לחיילים פטור כזה ובין ההיתר הלא רשמי שתיארו לומסקי־פדר ובן־ארי (2003) שמעניק הצבא לחיילים ממוצא רוסי לשוחח ביניהם ברוסית ולהתייחד באזורים נפרדים בחדרי האוכל ובחדרי מגורים.

ואולם, דיונים בסוגיה זו בקרב צעירים ומבוגרים יוצאי קווקז מעידים על מורכבות התופעה. הם אינם רואים בבקשה לקבל פטור ביטוי של מאפיינים תרבותיים מושרשים היטב אלא ביטוי לכך שהחיילים "עושים קווקזיות" לפי צורכיהם ומשתמשים בסטיגמות על בני הקהילה כמשאב לצורך הקלות במטלות שאינן אהודות על כלל החיילים. אנשי הקהילה מוסיפים ומציגים את בקשת הפטור כפרקטיקה של משא ומתן אל מול מצבי הנחיתות החברתית, שמאפשרת לחיילים הקווקזים יוקרה סימבולית והכרה בגבריותם, גם אם זמנית, חולפת ושולית. את השיעור הגבוה של חיילים יוצאי עליית שנות השבעים המבקשים פטור הם רואים דווקא כעדות ל"ישראליות", כלומר כאימוץ של ערכים צבאיים כמו "להסדר" ו"לעקוץ הקלות" (לקבל הקלות במרמה), הנפוצים בייחוד בקרב חיילים בתפקידים שאינם יוקרתיים.

את הממצא על שיעור מבקשי ההקלות משלים הממצא שהצבא אכן מאשר את הבקשות הללו בשיעור גבוה. בין שמדובר במדיניות רשמית ובין שאינה רשמית, טמונה כאן הסכמה שבשתיקה עם הנוהג. יתרה מכך, אפשר לראות בהסכמה זו התנהגות המחזקת ומקבעת את בקשת ההקלות. אך מדוע הצבא מאפשר לחיילים הקלות כאלה? כיצד משתכנעים מפקדים להיתר הקלות על רקע תרבותי לחיילים שנולדו בישראל ושבמקרים רבים גם הוריהם נולדו בישראל או הגיעו אליה כילדים צעירים?

אפשר לשער כי מתן ההקלות הוא ביטוי למגמות רחבות יותר של התמודדות הצבא הישראלי עם אובדן לגיטימציה ושל ניסיונו לשמר מעמד אוניברסלי כצבא העם על רקע המעבר לצבא פוסט־מודרני, קטן ומקצועי והנסיגה מתפקידים חברתיים שכפה עליו מעבר זה (לומסקי־פדר ובן־ארי, 2003). כתוצאה ממגמות אלו, מדיניות צה"ל מבוססת על אוניברסליות כובל (לוי, 2003b), וההקלות שהוא מעניק הן ביטוי לדרך התועלתנית שבה הוא מבקש לנהל את הדימוי שלו כרגיש תרבותית וכשוויוני ביחס לקבוצות אתניות. מתן ההקלות הוא אפוא אמצעי בידי הצבא להשיג שקט חברתי, לצבור לעצמו יוקרה ועוצמה ולהימנע מאובדן לגיטימציה, יותר מאשר ביטוי לרגישות תרבותית אידיאולוגית או מוסרית. ייתכן גם שמפקדים, ובעיקר מפקדים זוטרים, בוחרים לתת הקלות כדי שלא להקשות על עצמם וכדי למנוע עימותים. יש צורך לבחון השערה זו במחקר נוסף.

אנשי הקהילה הקווקזית דוחים את ההצעה לראות במתן ההקלות ביטוי של רגישות תרבותית. לטענתם, יחס דיפרנציאלי כזה כלפי חיילים ממוצא קווקזי הוא אימוץ שטחי בלבד של רגישות תרבותית, שכן הוא מבטא הכרה בהיבטים שטחיים של שונות במנותק מסוגיות של מעמד חברתי, מטריאלי וסימבולי. למעשה, טוענים בני הקהילה, רגישות כזו מאפשרת לסמן את החיילים שוב כחיילים סוג ב, מטילה ספק בסולידריות שלהם עם חבריהם, מחזקת את התופעה ואף יוצרת אותה.

היבטים תיאורטיים ויישומיים

ברמה התיאורטית מצביע מחקר זה על הצורך בשילוב של נקודת מבט מגדרית, אתנית ומעמדית בדיון בסוגיות של יחסי צבא־חברה. כמו כן, הוא מלמד על הצורך לבחון את מידת

הרגישות התרבותית שמגלה הצבא ביחס לקבוצות אתניות בנפרד מהזדמנויות הניעות שהוא מספק להן. בחינה כזו מאפשרת להבחין מתי הרגישות התרבותית מטשטשת שעתוק של מצבי אי שוויון, ובעצם מחליפה רגישות הכרחית לסוגיות של אי צדק חברתי ושל ניעות אמיתית. מבחינה מעשית מצביעים ממצאי המחקר על הצורך בהתערבות דיפרנציאלית לקידום מעמדם של יוצאי קווקו בצבא. התערבות כזו צריכה להביא בחשבון את ההשפעה השלילית של כל פעולה הכרוכה בסימון ובתיגוג של קבוצות הנוזקות לסיוע. בד בבד, יש להימנע ממדיניות היוצרת שליטה ותלות ולהעדיף פעולה מתוחכמת של מכוונות תרבותית, העצמה ושותפות (ברם, 2008). אנו קוראים למדיניות טיפולית רגישת תרבות ומעמד שתציע מענה לצרכים הייחודיים של בני הקהילה ותפעל בתוך המרחב שבין חוסר התערבות, הנגזר מגישות ניאוליברליות ועלול לשעתק את השוליות הנגזרת מכישלונן של מערכות החינוך והמערכת הכלכלית, ובין התערבות מיוחדת, שעלולה להביא לחיזוק השיח הסטיגמטי.

מקורות

- אזרחי, י', רוזינר, א', עובדיה, נ', פתאל, ל' והנלה, ב' (2009). זינוק בעלייה: דו"ח ביניים – סקירת ספרות. מוגש לאגף לשילוב עולים, תחום צעירים, וזינוק בעלייה, ג'וינט ישראל. תל אביב: מרטנס והופמן, יועצים לניהול.
- אלחאג', מ' ובן-אליעזר, א' (2003). מבוא. בתוך מ' אלחאג' וא' בן-אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (עמ' 11-20). חיפה: אוניברסיטת חיפה ופרדס.
- אלטשולר, מ' (1990). יהודי מזרח קווקו. ירושלים: מכון יד בן צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים.
- אלנבוגן-פרנקוביץ, ש' ונועם, ג' (1998). קליטת בני נוער וילדים עולים יוצאי אזור הקווקו: ממצאי מחקר. ירושלים: ג'וינט ומכון ברוקדייל.
- אלנבוגן-פרנקוביץ, ש', קונסטנטינוב, ו' ולוי, ד' (2004). קליטת בני נוער יוצאי אזור הקווקו: ממצאי מחקר המשך. ירושלים: מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל.
- ארוז, י', שביט, י' וצור, ד' (1993). האם קיים אי-שוויון עדתי בסיכויי הקידום בצה"ל? מגמות, לה, 23-37.
- בן-אליעזר, א' (2003). החברה הצבאית והחברה האזרחית בישראל. בתוך מ' אלחאג' וא' בן-אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (עמ' 29-76). חיפה: אוניברסיטת חיפה ופרדס.
- בן-עמי, ש' (1998). מקום לכולם. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בן-שלום, ע' והורנצ'ק, ג' (2006). זהות תרבותית והסתגלות של מהגרים בהקשר מטמיע – עולים מברית-המועצות לשעבר בישראל. מגמות, (מד3), 452-476.
- ברם, ח' (1999). בין קווקו לישראל: עליית יהודי ההר, מאפייני קהילותיהם בקווקו וסוגיות בהשתלבותם בישראל מנקודת מבט אנתרופולוגית. ירושלים: ג'וינט ומכון ברוקדייל.
- (2003). הכרה, היעדר הכרה והכרה שגויה בקבוצות מקרב עולי חבר המדינות. בתוך א' נחומי (עורך), רב תרבותיות במבחן הישראליות (עמ' 163-192). ירושלים: מאגנס.

- (2005). תהליכי נראות וקטגוריזציה חברתית: עולי קווקז 1989-1996. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.
- (2008). קטגוריזציה אתנית וריבוי תרבויות – "מבט מהשוליים": יהודי קווקז בין אירופה ואסיה. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- גולן, ש' (1986). מקא"ם – הדגם הרב־צופני. חמ"ד: מפקדת קצין חינוך ראשי, המרכז לקידום אוכלוסיות מיוחדות.
- ג'יבלי, א' (1981). הצבא כסוכן סוציאליזציה לנוער טעון טיפוח. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- גל, מ' (1982). שילוב חיילים מאוכלוסיות חלשות בצה"ל – תמצית שיקולים. מערכות, 283, 44-36.
- גרינברג, ח' (2007). עשירית מהמסיימים קורס קצינים: עולים חדשים. *Ynet*. אוחזר מתוך www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3368480,00.html
- דובר צה"ל (2009). סקירה מיוחדת: שירות נשים בצה"ל. חמ"ד: ענף מחקר, אסטרטגיה ויזמות, חטיבת דובר צה"ל.
- הוועדה לפערים חברתיים (2002). פרוטוקול משיבה משותפת של ועדת החקירה הפרלמנטרית בנושא הפערים החברתיים וועדת המשנה לכוח אדם בצה"ל (15 במאי). אתר הכנסת. אוחזר מתוך www.knesset.gov.il/protocols/data/rtf/gap/2002-05-15.rtf
- המשרד לקליטת עלייה (2008). חיזוק השתלבותם של יוצאי אתיופיה בצה"ל. אוחזר מתוך www.moia.gov.il/Moia_he/SpokesmanMessages/SpokesmanMessages_08/ChzokHshalvotamShalYozayAtyopiaBzal.htm?DisplayMode=Print
- ועדת העלייה, הקליטה והתפוצות (2007). הודעה לעיתונות. חרשות הכנסת. אוחזר מתוך www.knesset.gov.il/spokesman/heb/Result.asp?HodID=7114
- יהושע, י' (2009, 8 במאי). הקווקזים שברו את הכלים. ידיעות אחרונות, עמ' 1, 6.
- יוסף, ע' (2007). אתיופים בצה"ל: פחות קרביים, יותר נהגים. *News1*. אוחזר מתוך www.news1.co.il/Archive/001-D-134043-00.html?tag=20-59-27
- יוספוב, מ' (1991). היהודים ההרריים בקווקז ובישראל. ירושלים: דפוס פרינטיב.
- יוצאי קווקז (2007). באר שבע. אוחזר מתוך www.kavkazxy.jhome.co.il
- יפתחאל, א' וצפדיה, א' (1999). מדיניות וזהות בערי הפיתוח: השפעת התיכנון והפיתוח על יוצאי צפון אפריקה 1952-1998. באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי.
- כהן, י' (1998). פערים סוציו־אקונומיים בין מזרחים ואשכנזים, 1975-1995. סוציולוגיה ישראלית א(1), 115-134.
- כהן, ס' ובגנו, א"י (2001). המשמעות החברתית של השירות הצבאי בישראל: מבט מחודש. תרבות דמוקרטית, 4-5, 131-150.
- כהן, ע' ומגור, נ' (1982). עולי קווקז בישראל: קשיי קליטה והמלצות לפעולה. ירושלים: המשרד לקליטת עלייה, האגף לתכנון ומחקר.
- לוי, י' (2003א). צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- (2003ב). צבא ליברלי בחברה שמרנית. בתוך מ' אלחאג' וא' בן־אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (עמ' 241-254). חיפה: אוניברסיטת חיפה ופרדס.

- (2007). מצבא העם לצבא הפריפריות. ירושלים: כרמל.
- לוינסון, א' (2001). מיפוי צרכים של עולי קווקו בבאר-שבע. באר שבע: אגף הרווחה, התאחדות יוצאי קווקו בבאר שבע וג'וינט ישראל, אגף שילוב עולים, תעסוקה וזימות. לומסקי-פדר, ע' ובן-ארי, א' (2003). מ"עם במדים" ל"מדים שונים לעם": ניהול שונות תרבותית וחברתית בצה"ל. בתוך מ' אלחאג' וא' בן-אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (עמ' 255-285). חיפה: אוניברסיטת חיפה ופרדס. לומסקי-פדר, ע' ורפפורט, ת' (2000). משחקים במודלים של גבריות: מהגרים יהודים-רוסים בצבא הישראלי. סוציולוגיה ישראלית, (ג1), 31-51.
- ליסק, מ' (2007). צה"ל בין זהות לאומית-ממלכתית לבין זהויות סקטוריאליות, 1948-2000. בתוך מ' נאור (עורך), צבא, זיכרון וזהות לאומית (עמ' 39-49). ירושלים: מאגנס.
- ללא מחבר (2007). תכנית כוללת לנוער יוצא קווקו גילאים 12-18 בעיר באר-שבע. מצגת שהוצגה על ידי נציגי עיריית באר-שבע במפגש אנשי מקצוע בתאריך 1.7.2007. עיריית באר-שבע, אגף הרווחה, פדרציית ניו יורק, משרד החינוך וג'וינט-ישראל.
- מבקר המדינה (2010). מערך הכליאה בצה"ל. אוחזר מתוך www.bit.ly/11bngM1.
- מכון פוירשטיין (2001). פרויקט אמיר. אוחזר מתוך www.icelp.co.il/logic.asp?id=23.
- מלכה, מ' (2007). "פצעי זהות": הבניית האתניות בקרב נערים מדור הביניים של ההגירה מהקווקו. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- מלכה, מ' וקרומר-נבו, מ' (2012). "פצעי זהות" בחסות הרב-תרבותיות: בושה, ריקוד וגאווה אתנית בתהליך עיצוב הזהות האתנית של נערים יוצאי קווקו. מגמות, (מח2), 251-273.
- מש, ר' (1988). הקשר בין סוגי משפחות משכבות מצוקה לבין הסתגלות בניהן – חיילי מקא"מ – לצה"ל. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן.
- נבו, ב' ושור, י' (2002). החווה בין צה"ל לחברה הישראלית: שירות החובה. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- נועם, ג', אלנבוגן-פרנקוביץ, ש' וולפסון, מ' (1998). קליטת בני נוער עולים מברית-המועצות לשעבר: ממצאים ממחקרים בחמישה יישובים. ירושלים: מכון ברוקדייל-ג'וינט.
- סבירסקי, ש' (1990). חינוך בישראל: מחוז המסלולים הנפרדים. תל אביב: ברירות.
- (1995). זרעים של אי שוויון. תל אביב: ברירות.
- סבירסקי, ש' וברנשטיין, ד' (1980). מי עבד במה, עבור מי, ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית. מחברות למחקר ולביקורת, 4, 5-66.
- סמוחה, ס' (1984). עדתיות וצבא בישראל: תיזות לדיון ולמחקר. מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, 2, 5-32.
- עמור, מ' (2003). ההיסטוריה המשותקת של הסירוב החברתי. הקשת הדמוקרטית המזרחית. אוחזר מתוך www.ha-keshet.org.il/articles/sichsuch/historia_mushteket.htm.
- פוגל, נ' (2007). עולי בריה"מ לשעבר: הברלים בהישגים הלימודיים לפי מוצא – תשס"ד. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אגף המדען הראשי.
- פלד, י' ושפיר, ג' (2005). מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- צמרת, צ' (1997). עלי גשר צר: עיצוב מערכת החינוך בימי העלייה הגדולה. שדה בוקר: המרכז למורשת בן גוריון.

- קימרינג, ב' (1993). מיליטריזם בחברה הישראלית. תיאוריה וביקורת, 4, 123-141.
- קינג, י' (1998). קליטתם של עולי קווקז בשנות התשעים. ירושלים: ג'וינט־מכון ברוקדייל.
- קינג, י', אלנבוגן־פרנקוביץ, ש', שורק, י' ודולב, ט' (2005). השתלבות יוצאי קווקז בישראל: צרכים, מדיניות ואתגרים לעתיד. ירושלים: מאירס-ג'וינט־מכון ברוקדייל.
- קפלן, ד' (1999). דויד, יהונתן וחיילים אחרים: על זהות, גבריות ומיניות ביחידות קרביות בצה"ל. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- קרומר־נבו, מ' (2009). בני נוער עולי קווקז בבאר־שבע: הערכת היוזמה "כלים למחר" שנה שנייה 2008-2009. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- רבינוביץ, מ' (2009). גיוס בני נוער עם נתונים ויכולת הסתגלות ברמה נמוכה ושירותם בצה"ל. ירושלים: כנסת ישראל, מרכז המחקר והמידע.
- רוזנהק, ז', ממזן, ד' ובן־ארי, א' (2003). הסוציולוגיה של חקר צבא, צבאיות ומלחמה בישראל: מרכזיות מקומית ושוליות עולמית. בתוך מ' אלהאג' וא' בן־אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (עמ' 185-214). חיפה: אוניברסיטת חיפה ופרדס.
- שבתאי, מ' (1999). "הכי אחי": מסע הזהות של חיילים עולים מאתיופיה. תל אביב: צ'ריקובר.
- שומסקי, ד' (2005). אוריינטליזם ואסלאמופוביה בקרב האינטליגנציה דוברת הרוסית בישראל. תיאוריה וביקורת, 26, 89-117.
- שרר, מ' (1996). שירות מלא, שירות חלקי ואי גיוס בקרב שכבות נחשלות לצה"ל: הבעיה והשלכותיה. חברה ורוחה, 1(1), 7-31.
- שון־לוי, א' (2003). גבריות מתוך מחאה: על כינון הזהויות של חיילים בתפקידי צווארון כחול. סוציולוגיה ישראלית, 1(1), 15-47.
- (2006). זהויות במדים: גבריות וגשיות בצבא הישראלי. תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומאגנס.
- Azarya, V. & Kimmerling, B. (1980). New immigrants in the Israeli armed forces. *Armed Forces and Society*, 6(3), 455-482.
- Ben-Ari, E., Rozenhak, Z. & Maman, D. (2001). Introduction: Military, state, and society in Israel—An introductory essay. In D. Maman, E. Ben-Ari & Z. Rozenhak (Eds.), *Military, state, politics and society in Israel: Theoretical and comparative perspectives* (pp. 1-42). New Brunswick: Transaction.
- Bowden, T. (1976). *An army in the service of the state*. London: The Anglo-Israel Association.
- Brah, A. & Phoenix, A. (2004). Ain't I a woman? Revisiting intersectionality. *Journal of International Women's Studies*, 5(3), 76-87.
- Burk, J. (1995). Citizenship status and military service: The quest for inclusion by minorities and conscientious objectors. *Armed Forces and Society*, 21(4), 503-529.
- Carmeli, A. & Fadlon, J. (1997). Motivation to serve in the Israeli army: The gap between cultural involvement and cultural performance. In N. Lewin-Epstein, Y. Ro'i & P. Ritterband (Eds.), *Russian Jews on three continents: Migration and resettlement* (pp. 389-405). London: Frank Cass.

- Cohen, S. (1999). From integration to segregation: The role of religion in the IDF. *Armed Forces and Society*, 25(3), 387–405.
- Crenshaw, K. (1991). Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241–1299.
- Enloe, C. (1980). *Ethnic soldiers: State security in divided societies*. Athens: University of Georgia Press.
- (1988). *Does khaki become you?* London: Pandora.
- (2000). *Maneuvers: The international politics of militarizing women's lives*. Berkeley: University of California Press.
- Fine, M. (2007). An epilogue, of sorts. In J. Cammarota & M. Fine (Eds.), *Revolutionizing education* (pp. 213–234). New York: Routledge.
- Fine, M. & Torre, M. E. (2004). Re-membering exclusions: Participatory action research in public institutions. *Qualitative Research in Psychology*, 1, 15–37.
- Giddens, A. (1985). *The nation-state and violence*. Berkeley: University of California Press.
- Helman, S. (2001). Citizenship regime, identity and peace protest in Israel. In D. Maman, E. Ben-Ari & Z. Rozenhak (Eds.), *Military, state, politics and society in Israel: Theoretical and comparative perspectives* (pp. 295–319). New Brunswick: Transaction.
- Janowitz, M. (1976). Military institutions and citizenship in western societies. *Armed Forces and Society*, 2(2), 185–204.
- Kolkowicz, R. & Korbonski, A. (Eds.) (1982). *Soldiers, peasants and bureaucrats: Civil-military relations in communist and modernizing societies*. London: G. Allen & Unwin.
- Krebs, R. R. (2006). *Fighting for rights: Military service and the politics of citizenship*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Krumer-Nevo, M. & Malka, M. (2012). Identity wounds: Multiple identities and intersectional theory in the context of multiculturalism. In R. Josselson & M. Harway (Eds.), *Navigating multiple identities: Race, gender, culture, nationality, and roles* (pp. 187–209). New York: Oxford University Press.
- Levy, E. (1998). *Heroes and helpmates: Militarism, gender and national belonging in Israel*. Ph.D dissertation. Berkeley: The University of California.
- Levy, Y. (1998). Militarizing inequality: A conceptual framework. *Theory and Society*, 27, 873–904.
- Lomsky-Feder, E. & Rapoport, T. (2001). Homecoming, immigration and the national ethos: Russian-Jewish homecomers reading Zionism. *Anthropological Quarterly*, 74, 1–14.
- Mizrachi, N. (2004). From badness to sickness: The role of ethnopsychology in shaping ethnic hierarchies in Israel. *Social Identities*, 10, 219–243.

- Portes, A. & Rumbaut, R. G. (2001a). Conclusion: The forging of a new America—Lessons for theory and policy. In R. G. Rumbaut & A. Portes (Eds.), *Ethnicities: Children of immigrants in America* (pp. 301–317). Berkeley and New York: University of California Press and Russell Sage Foundation.
- (2001b). *Legacies: The story of the immigrant second generation*. Berkeley and New York: University of California Press and Russell Sage Foundation.
- Reason, P. & Bradbury, H. (2001). Introduction. In P. Reason & H. Bradbury (Eds.), *Handbook of action research: Participative inquiry and practice* (pp. 1–14). London: Sage.
- Rosenhek, Z. (1999). The exclusionary logic of the welfare state: Palestinian citizens in the Israeli welfare state. *International Sociology*, 14(2), 195–215.
- Roumani, M. (1979). *From immigrant to citizen: The contribution of the army to national integration in Israel—The case of oriental Jews*. The Hague: Foundation for the Study of Plural Societies.
- (1991). The military, ethnicity, and integration in Israel revisited. In H. A. Dietz, J. Elkin & M. Roumani (Eds.), *Ethnicity, integration, and the military* (pp. 51–79). Boulder: Westview.
- Sasson-Levy, O. (2011). The military in a globalized environment: Perpetuating an “extremely gendered” organization. In E. Jeanes, D. Knights & P. Yancey Martin (Eds.), *Handbook of gender, work and organization* (pp. 391–410). Chichester: Wiley.
- Searle, W. & Ward, C. (1990). The perception of psychological and sociocultural adjustment during cross-cultural transitions. *International Journal of Intercultural Relations*, 14, 449–464.
- Shumsky, D. (2004). Post-Zionist orientalism? Orientalist discourse and Islamophobia among the Russian-speaking intelligentsia in Israel. *Social Identities*, 10, 83–99.
- Soyasel, Y. N. (1994). *Limits of citizenship: Migrants and post-national membership in Europe*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Tilly, C. (1985). War making and state making as organized crime. In P. B. Evans, D. Rueschemeyer & T. Skocpol (Eds.), *Bringing the state back in* (pp. 169–191). Cambridge: Cambridge University Press.
- (1992). *Coercion, capital, and European States, AD 990–1992*. Cambridge, MA: Basil Blackwell.
- Weber, M. (1981). *General economics history*. New Brunswick: Transaction.
- Yuval-Davis, N. (1985). Front and rear: The sexual division of labor in the Israeli army. *Feminist Studies*, 11, 15–27.